

УДК 94 (470+571)070.13/14 «1917/1921»

Інна Позднякова

ОСНОВНІ СКЛАДНИКИ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ПРИВАТНИХ ВИДАВНИЦТВ В РСФРР УПРОДОВЖ 1917–1921 РР.

У статті розглянуто основні засади, на яких ґрунтувалися взаємини приватних видавництв та радянської влади у період її становлення та утвердження. На основі нормативних матеріалів висвітлено процес посилення контролю за видавничою діяльністю. Доведено, що метою такої політики було залучення приватних видавництв до централізованої державної видавничої системи.

Ключові слова: видавнича справа, ідеологічний контроль, цензурна політика, приватні видавництва, радянська влада.

Важливу роль в процесі формування світогляду людини відіграє друковане слово. В сучасній Україні досить багато видань спрямованих на розширення поінформованості суспільства. Однак, не можна не відмітити той факт, що ступінь їх «незалежності» та неупередженості матеріалу, що ними подається, іноді викликає багато запитань. В історичному контексті видається вельми цікавим з'ясування питання про основні аспекти співіснування та співпраці видавництв різної форми власності та ідеологічного спрямування, в умовах становлення та утвердження радянської влади.

Проблема діяльності приватних та кооперативних видавництв упродовж 1920-х рр. знайшла своє висвітлення у наукових працях російських дослідників. Зокрема, А. Блюм досліджував діяльність приватних та кооперативних видавництв та їх взаємовідносини з Головлітом РСФРР у 1920-х рр. [1]. М. Свіченська приділила увагу основним етапам державної політики в галузі книговидавництва упродовж 1917–1930 рр. Окрему увагу в її працях зосереджено на діяльності кооперативних видавництв, що діяли у Петрограді [2]. У монографії Г. Жиркова розглядаються особливості цензурної політики початкового періоду діяльності державного видавництва [3].

Серед українських дослідників варто згадати монографію О. Федотової та дисертаційне дослідження Є. Костика [4–5]. У працях зазначених авторів розглянуто проблему функціонування кооперативних та приватних видавництв в УСРР.

Мета статті полягає у висвітленні основних складників цензурної політики щодо приватних видавництв на етапі становлення радянського політичного режиму.

Невіддільним складником загальної системи книговидавництва в радянській країні у 20-ті рр. ХХ ст. була діяльність кооперативних, приватних та авторських видавництв. До найбільших кооперативних видавництв належали «Книгоиздательство писателей в Москве», «Былое», «Колос» та ін. З-поміж приватних вирізняються видавництво «Брокгауз-Ефрон», «Мир», «М. и С. Сабашниковы», що виникли до 1917 р. та видавали літературу культурно-просвітницького спрямування.

Продукція приватних видавництв за обсягом була порівняно невелика, проте її важливість визначалася тією роллю, яку вони відігравали у забезпеченні потреб читачів. Саме завдяки приватним видавництвам світ побачили такі шедеври, як: «Логика» і «Основные вопросы гносеологии» М. Лоського, «Введение в историю» Л. Карсавіна, «Очерк развития русской философии» Г. Шпета, «Система социологии» П. Сорокіна, перше російськомовне видання М. Вебера «История хозяйства». Саме в приватних друкарнях уперше вийшли зібрання творів В. Хлебнікова, Р. Роллана, С. Цвейга та інші [2, с. 102].

У політиці влади у відношенні до приватно-кооперативних видавництв у 1917–1930 рр. виокремлюють два періоди. Перший, що охоплює 1917–1921 рр. та другий, що охоплює 1922–1930 рр. До важливих подій першого періоду слід віднести створення у травні 1919 р. державного видавництва; першу зміну керівництва держвидаву влітку 1920 р., що зумовила також зміну його курсу у видавничій справі; прийняття урядових декретів «Про платність творів неперіодичного друку» (28 листопада 1921 р.) та «Про приватні видавництва» (12 грудня 1921 р.).

3 грудня 1917 р. – до середини 1920 р. ставлення влади до приватних видавництв у цілому було лояльним. До травня 1919 р. формально вони знаходилися під наглядом Народного комісаріату освіти та відділів друку місцевих рад.

Зі створенням у 1919 р. Держвидаву РСФРР і – до першої половини 1920 р. ставлення до цих видавництв базувалося на принципах централізованого керівництва, жорсткій регламентації їх діяльності. Показово, що у цей період своєї діяльності державне видавництво не намагалося створювати штучних ускладнень у роботі приватних видавництв. Зокрема М. Свіченська висловлює думку про те, що значною мірою таке ставлення пояснювалося позицією

А. Луначарського та В. Воровського. Вони були прихильниками централізації видавничої справи під проводом Держвидаву, однак разом з тим підкреслювали необхідність збереження вже налагоджених апаратів видавництва [2, с. 107].

Незважаючи на це, залишити діяльність приватних видавництв без контролю партійне керівництво не змогло, тому з жовтня 1919 р. відповідно до декрету «Про надання Російській книжковій палаті друкованих творів та реєстрацію нею установ друкарської справи» усі друкарні та інші установи цієї галузі зобов'язані були передавати до книжкової палати по 12 примірників кожного друкованого твору впродовж доби після його виходу з друку. У разі невиконання такої вимоги на завідувачів як приватних, так і державних друкарень й інших структур, за кожен не наданий друкований твір накладався штраф у розмірі 1000 крб. [6, л. 31–31 об.].

З другої половини 1920 р. кооперативні видавництва дедалі більше відчували не тільки реальні економічні труднощі, а й цілеспрямований ідеологічний тиск. Державне видавництво вирішувало питання про відкриття нових видавництв, затверджувало редакційні плани, встановлювало ціни на книги. З-поміж механізмів впливу на діяльність видавництв були наступні: затримка та відмова у реєстрації видавництв; відмова у наданні грошових кредитів та ордерів на отримання паперу; перегляд усієї друкованої продукції; збір відомостей про власників та працівників усієї сукупності установ залучених до видавничої справи, що належали приватним особам, а також штрафи. У червні 1920 р. розпочався новий період у політиці щодо приватно-кооперативних видавництв, зумовлений суттєвою зміною економічного та політичного курсу радянського керівництва. Цей курс, зокрема, виражався у форсуванні соціалізації економіки та витісненні з неї усіх недержавних укладів. Посилення цих тенденцій певною мірою виявилось також у галузі культури: було поставлено завдання націоналізації книговидавництва, формування єдиного державного апарату друкованого слова [7, с. 53].

1 червня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про посилення партійного керівництва державним видавництвом, вказавши в ньому на низку ідеологічних прорахунків і висунувши вимогу посилити контроль за діяльністю приватних видавництв [8, с. 64].

Нові керівники Держвидаву – завідувач С. Закс-Гладнев, начальники головної редакційної колегії І. Скворцов-Степанов та М. Мещеряков – дотримувалися тактики послідовної блокади приватних видавництв. Про такий курс свідчать статті тогочасного голови редколегії Держвидаву І. Скворцова-Степанова, надруковані в журналі «Книга и революція» (№ 6–7). Він вважав, що до приватних видавництв ставляться досить ліберально, хоча ці установи «підривають» державну видавничу справу тим, що платять авторам гонорари значно вищі, ніж Держвидав. Крім того, приватні видавництва своєю діяльністю «можуть відродити інертні до життя літературні сили, а до їхніх редколегій входять люди, далекі від пролетарської диктатури і навіть їй ворожі» [9, с. 239–240].

Внаслідок економічної війни з боку Держвидаву виникло обмеження приватних видавництв у доступі до якісного паперу. Рішення про це приймалося на рівні вищого партійного керівництва, що засвідчив витяг з протоколу № 147 засідання оргбюро ЦК від 27 лютого 1922 р., у якому говорилося: «Вказати паперовому тресту, що постачання паперу є справою політичною, тому він має постачати партійним та радянським виданням кращий папір. А також визнати за необхідне вилучити із друкарень виявлені запаси високоякісного паперу та передати їх до паперового бюро (бюро паперової промисловості та поліграфії при Раднаркомі – примітка автора) для політичних видань» [10, л. 52–53].

За цих умов приватні видавництва здійснили спробу спільними зусиллями відстояти своє право на існування. Про це свідчить лист бюро конференцій кооперативних об'єднань письменників від 18 жовтня 1921 р., адресований секретареві президії ЦВК А. Єнукідзе, в якому йдеться про руйнівну політику Держвидаву: «...нині закривають наші видавництва, відбирають залишки паперу, анулюють уже надані дозволи на видання літератури, навіть відмовляються від контрактів, які органи влади в особі державних представників укладали з видавництвами...» [11, с. 176].

У скрутному становищі перебувала поліграфічна промисловість, в якій відчувався гострий дефіцит паперу, відповідного устаткування, кваліфікованих кадрів, низькою була продуктивність праці. Апогею «паперова криза» досягла у лютому-березні 1921 р. За таких умов посилення контролю за приватно-кооперативними видавництвами пов'язувалося з потребою запровадження більш жорсткої централізації матеріальних та фінансових ресурсів.

18 квітня 1921 р. на основі рекомендацій ЦК РКП(б) колегія Народного комісаріату освіти прийняла рішення про припинення забезпечення приватних та кооперативних видавництв папером та друкарським устаткуванням. Фактично, це означало встановлення державної монополії на розподіл паперу та друкарського обладнання, а відтак, і зупинення діяльності приватних та кооперативних видавництв. У 1920–1921 рр. унаслідок зазначених процесів зменшено

виробництво книжкової продукції При цьому наукова та навчальна література взагалі майже зникла. Про таку ситуацію М. Горький писав тоді: «Немає підручників, немає популярних праць з природознавчих наук, немає університетських курсів. Старі, понівечені підручники продаються з-під поли по три – п'ять тисяч примірників. Університетські курси оцінюються в десятки тисяч. Для того, щоб купити ці необхідні для навчання книжки, студенти об'єднуються в групи по 15–20 осіб і купують одну книгу» [2, с. 111].

Захопивши владу, більшовики намагалися монополізувати видання та поширення книжок ще наприкінці 1918 р., проте швидко переконалися у недоцільності такого рішення. Зокрема, у доповідній записці заступника комісара народної освіти до Раднаркому наголошувалося: «Постанова про муніципалізацію книжкової справи ставить наркомат освіти у досить складне становище, оскільки вже налагоджена робота з постачання шкіл і бібліотек книгами та підручниками має призупинитися, тим самим позбавивши школи та бібліотеки можливості нормально функціонувати. Зважаючи на це, Наркомат просить РНК терміново зупинити дію вищезгаданої постанови і негайно відкрити книжкові склади та магазини до визначення порядку регулювання діяльності приватних видавництв» [12, л. 11–11 об.].

Свідченням негативного впливу політики радянського керівництва на процес забезпечення навчальною літературою є також заява до відділу постачання Народного комісаріату освіти від особи, що прибула до Москви у жовтні 1921 р. для придбання навчальних посібників: «З огляду на те, що всі приватні книжкові магазини закриті, я не можу придбати необхідної кількості навчальних посібників (крім тих, які є у відділі постачання). Щоб уникнути зайвого відрядження, прошу відділ постачання посприяти мені в купівлі достатньої кількості підручників та навчальних посібників» [12, л. 14].

Зрештою, до керівників видавничої справи прийшло усвідомлення потреби змінити форми та методи управління галуззю, однак перехід до нових управлінських схем виявився непростим та непослідовним і затягнувся на досить тривалий час. З серпня до листопада 1921 р. прийнято низку урядових рішень щодо діяльності видавництва, які привнесли елементи товарно-грошових відносин у їхню господарську діяльність. Зокрема, постановою Раднаркому від 16 серпня 1921 р. «Про порядок видання підручників» надавалося право видавати підручники тільки Держвидаву, однак передбачалося, що він може надавати кооперативним видавництвам та окремим особам право на їх перевидання [13, с. 114].

Тим часом перехід до НЕП об'єктивно поставив видавничу справу в дещо інші політичні та економічні умови, а точкою відліку нової, непівської сторінки в її історії можна вважати переведення Держвидаву на госпрозрахунок, про що йшлося у листі до наркоматів та відомств. Скасовувався порядок безкоштовної роздачі. Наркомати та відомства мали взяти кредити на купівлю книжок за рахунок власних кошторисів, або за рахунок кошторисів установ, що входили до складу відомств [14, л. 15].

У листопаді 1921 р. Раднаркомом прийнято декрет про платність творів неперіодичного друку, в якому йшлося про те, що: «Всім державним установам, громадським організаціям та приватним особам твори неперіодичного друку (книжки, брошури, журнали) відпускаються тільки за плату. Ціна на друковані книжки та журнали, які випускаються державними органами, визначається ними відповідно до фактичної вартості, з урахуванням усіх витрат на видання. Встановлені державними органами ціни є обов'язковими для всіх місцевих установ та осіб, що займаються торгівлею творами друку, і можуть змінюватися лише з дозволу цих установ. Дозвіл на право торгівлі творами друку видається відділами управлінь місцевих виконкомів (так називалися того часу місцеві органи НКВС – примітка автора) на основі інструкції, яка видається Наркоматом внутрішніх справ спільно з Наркоматом освіти» [15, с. 316–317].

До того ж було дещо розширено доступ до паперових та поліграфічних ресурсів, в обмежених обсягах дозволено книжкову торгівлю, проте ці розрізнені заходи не мали значного впливу на роботу ослаблених за роки економічної ізоляції видавництв. Ухвалені в цей час офіційні документи, покликані регламентувати діяльність приватних та кооперативних видавництв у період переходу до НЕП, не внесли суттєвих змін у їх правове становище.

Більшість принципів вимог видавництв враховано в декреті «Про приватні видавництва» від 12 грудня 1921 р., згідно з яким видавництва отримали право володіння друкарнями, книжковими магазинами, складами або право їх оренди. Для створення видавництва необхідно було отримати дозвіл Держвидаву або його місцевого відділення. Для кооперативів відновлювалася власна книготоргівля. Водночас питання про скасування попередньої цензури в тих умовах вирішено не було. Будь-який рукопис перед тим, як надійти до друкарні, мав одержати дозвіл до друку Держвидаву або його місцевих органів, що засвідчувалося відповідною позначкою на кожній надрукованій книзі. Книжки, видані без такого дозволу, вилучалися, а видавці притягалися до судової відповідальності [16, с. 34–35].

Таким чином, адміністративний тиск у поєднанні з економічними заходами, розгортанням компанії з формування негативної суспільної думки дестабілізували приватно-кооперативну видавничу мережу, звели, фактично, нанівець їх зусилля щодо забезпечення населення відповідною друкованою літературою. Господарська діяльність та фінансове становище приватно-кооперативних видавництв були серйозно підірвані. Вони не мали змоги на рівних конкурувати з державним сектором книговидавництва, що призвело до їх поступового поглинання державною централізованою, планово-адміністративною системою видання, постачання та реалізації книжкової продукції.

Список використаних джерел

1. Блюм А. В. За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917–1929 гг. / А. В. Блюм.– СПб.: Академический проект, 1994. – 319 с. 2. Свиченская М. К. Кооперативное книгоиздание 1917–1930 гг.: основные этапы государственной политики / М. К. Свиченская // Книга: Исследования и материалы. – 1996. – Сб. 72. – С. 101–128. 3. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв. / Г. В. Жирков– М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с. 4. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917–1990 рр.) / О. О. Федотова. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 350 с. 5. Костик Є. П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922–1930 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є. П. Костик. – Черкаси, 2006. – 20 с. 6. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. Р-130, оп. 1, д. 110. 7. Издательское дело в первые годы советской власти (1917–1922). Сборник документов и материалов. – М.: Книга, 1972. – 240 с. 8. Динерштейн Е. А. Положившие первый камень: Госиздат и его руководители / Е. А. Динерштейн. – М.: Книга, 1972. – 171 с. 9. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв. / Г. В. Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с. 10. ГАРФ, ф. Р-395, оп. 1, д. 195. 11. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. / Т. М. Горяева. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400 с. 12. ГАРФ, ф. Р-130, оп. 1, д. 196. 13. История книги в СССР: в 2 т. / [под общ. ред. Е. Л. Немировского и В. И. Харламова]. – М.: Книга, 1985. 14. ГАРФ, ф. Р-395, оп. 1, д. 96. 15. Декрет Совета Народных Комиссаров «О платности произведений непериодической печати» // Печать и революция. – 1921. – № 3. – С. 316–317. 16. Из Декрета СНК «О частных издательствах» от 12 декабря 1921 г. // История советской политической цензуры. Документы и материалы / [сост. Т. М. Горяева, Д. Л. Бабиченко и др.]. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.

Інна Позднякова

ОСНОВНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЦЕНЗУРНОЙ ПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ ЧАСТНЫХ ИЗДАТЕЛЬСТВ В РСФСР 1917–1921 ГГ.

В статье рассматриваются основные принципы, на которых основывались взаимоотношения частных издательств и советской власти в период ее становления. На основе нормативных материалов описан процесс усиления контроля над частной издательской инициативой. Доказано, что целью политики власти было втягивание частных издательств в состав централизованной государственной издательской системы.

Ключевые слова: издательское дело, идеологический контроль, цензурная политика, частные издательства, советская власть.

Inna Pozdnyakova

THE MAIN COMPONENTS OF THE CENSORSHIP POLICY TOWARDS PRIVATE PUBLISHERS IN THE RSFSR IN 1917–1921

The basic principles on which relations between private publishing houses and the Soviet regime were based during its formation and consolidation, are discussed in the article. Based on standard materials the process of strengthening control over publishing is defined. It is proved that the aim of this policy was to attract private publishing houses to the centralized, state publishing system.

Key words: publishing, ideological control, censorship policy, private publishers, soviet government.